ISSN 2078-5534. Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2012. Випуск 56. Частина 1. С. 198–203
Visnyk of the Lviv University. Series Philology. 2012. Issue 56. Part 1. P. 198–203

УДК 811.162.52'373.7:39

УЯВЛЕННЯ ЛУЖИЦЬКИХ СЕРБІВ ПРО ЧАС ТА ПРОСТІР ЯК ПРО ДВІ ВАЖЛИВІ КАТЕГОРІЇ ЛЮДСЬКОЇ СВІДОМОСТІ НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Олександр МОТОРНИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра слов'янської філології,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000,
e-mail: slavia@hn.franko.lviv.ua

У статті розглянуто рецепцію лужицькими сербами двох основних категорій людського буття – "часу" та "простору" через призму фразеології. Зроблено спробу аналізу фразеологічих одиниць верхньолужицької мови, у яких представлено основні характеристики названих вище онтологічних категорій. Зроблено акцент на самобутність верхньолужицької фразеологічної картини світу та особливості метафоризації у фразеології понять "час" та "простір". Статтю написано на матеріалі сучасних даних верхньолужицької фразеографії.

Ключові слова: фразеологія, фразеологічна картина світу, час, простір, свідомість, мовна метафора.

Традиційно час вважається однією з основних категорій людської свідомості (разом з такими поняттями, як простір, причина і наслідок, частина і ціле тощо). Як зазначає у своїй праці Л. Даниленко, "сучасна людина, яка звикла жити, не зводячи погляду з годинника, ставиться до часу зовсім інакше, ніж це робили наші предки, для яких принцип "час-гроші" був просто незрозумілим" [1, с. 54]. І справді, колись у давнину часовими орієнтирами для людей слугували природні явища та об'єкти: вода, сонце, пісок тощо. Людина сприймає поняття часу багатогранно: час як категорія буття зі своїми внутрішніми законами (онтологічне сприйняття часу – здатність текти, зупинятися, повертатися назад або пришвидшувати свій темп тощо), час як відрізок вічності, у якому проходить життя людини (антропоцентричне сприйняття часу), історичне сприйняття часу (оціночне сприйняття часу, коли виділяють сприятливі та несприятливі його періоди). Пропоноване дослідження спрямовано на аналіз рецепції поняття "час" через фразеологію, залучаючи усталені звороти різних тематичних груп, у яких так чи інакше віддзеркалено ті чи інші аспекти часосприйняття (умовно – темпоральна фразеологія). Для аналізу залучено фразеографічні дані найновішого на сьогодні словника верхньолужицької фразеології за редакцією А. Івченка та С. Вельке [2], у якому зібрано синхронний зріз верхньолужицького фразеологічного узусу.

Аналіз функціонування категорій простору та часу проводився у вітчизняному мовознавстві переважно на матеріалі германських та романських мов [3; 4; 5; 6].

© Моторний Олександр, 2012

ISSN 2078-5534. Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2012. Випуск 56. Частина 1

Пропонована праця спрямована на доповнення інформації про часо-просторове сприйняття дійсності у свідомості носіїв слов'янських мов, зокрема таких маловивчених на сьогодні, як верхньолужицька.

З доби, коли люди вимірювали час за допомогою піскових годинників та інших, можливо, ще більш давніх засобів, походить чимала кількість фразеологічних одиниць. Саме до доісторичних часів можна зарахувати період, коли проходила метафоризація самого поняття часу, його антропоморфізація, метафоризація стосунків людина–час, саме у давнину часові було надано здатності текти подібно воді, рухатися, наче жива істота (і не чекати при цьому людей), здійснювати перетворення (кращі чи гірші, наприклад лікувати: "час – найкращий лікар ") та приносити зміни у світ. Діяльність людини є обмежена у часі, людина не має влади над ним, і, якщо вона невдало планує свій час, вона його губить, час від неї "утікає", неначе жива істота: *čas ćeka němkomu* у значенні 'комусь потрібно щось терміново зробити'. Очевидно, що здатність часу рухатись, текти передбачає також випадки, коли він зупиняється, хоча ці випадки є рідкістю і вважаються відхиленням від норми: *čas je stejo wostał* – 'нічого не міняється'. Цілком можливо, що останній фразеологізм також мотивований асоціацією часу з певним засобом для його ж вимірювання: пісочним або водяним годинником, у якому пісок чи вода раптом зупинилися. У даному випадку бачимо метафоризацію абстрактного поняття через подібність до конкретного – людина бачить у приладі для вимірювання часу втілення самого часу. Звісно, що період, коли нічого не відбувається, сприймається лужицькими сербами негативно, оскільки суперечить основному принципові руху часу, його невпинності, а отже – і принципові розвитку, коли усе старе замінюється на нове. У лужичан період без змін та перетворень асоціюється з процесом гниття та закисання: *čas kisałych kórkow* – 'час, коли нічого не відбувається'.

Людині важко уявити час як щось, що не має початку та кінця, і тому у людській свідомості значення поняття "час" актуалізується, набуває прагматичних рис. Людина починає сприймати час у зв'язку з життєвим процесом, саме цей відрізок є актуальним для конкретної людини, а те, що було до і що буде після, не є важливим зараз, у момент життя (а якщо й має значення, це значення виражене у інших категоріях). Лужичани називають цей відрізок *čas žiwjenja* – тобто 'завжди, усе життя', а те, що є до та після життя, випадає з рамок цієї категорії, є певним чином поза часом. Цей час має у свідомості лужицьких сербів циклічну природу, тобто складається з початкового етапу (народження), власне ходу життя та завершального етапу (смерті), з якого знову може початись нове життя. Про час, коли починається людське життя, верхньолужицька фразеологія інформації не подає, але при цьому наявні усталені звороти, у яких знаходимо образ його завершення: *něčeje dny su ličene* – 'хтось скоро помре', *na kónc hić z němkim* – 'хтось скоро помре'.

Лужицькі серби сприймають також час як історичний феномен, для якого, так само як і для періоду життя людини, є характерним початок і кінець, але які, в порівнянні з людськими, мають дещо абстрактний характер, оскільки нікому невідомо, коли був початок історії і коли передбачається її кінець. Часи, наближені до початку історії, лужицькі серби вважають кращими за сьогодення, протиставляють йому. Тому недарма їх називають золотими: *złote časy* – 'щасливий

період чиєїсь історії'. У всіх культурах світу є присутнє вчення про кінець світу, тобто про останню точку відліку часу, яка у християнській традиції носить назву *судний день*, але точка ця також сприймається як невизначене і, як правило, далеке майбутнє: *čakać hač do sudneho dnja* – 'дуже довго чекати', *spać jako by sudny dźeń přespać chcył* – 'дуже довго спати'.

У свідомості лужицьких сербів спостерігаємо поділ часу на активну і пасивну сторону, на час бадьорості і статичності, що логічно реалізується у поділі його на день і ніч. День і ніч у картині світу лужицьких сербів протиставляються якісно суб'єктивно: образ дня змальовано у картині світу лужичан у позитивних тонах: *běły dźeń* – 'період доби, коли світло', *jasne kaž běły dźeń* – 'абсолютно ясно, зрозуміло', тоді як образ ночі – у негативних: *w slepej nocy* – 'пізно вночі', *hač do slepeje nocy* – 'до пізнього часу' (тобто оціночною характеристикою дня є в даному випадку білий, позитивний колір, символ світла як фізичного, так і духовного, а ніч – сліпа, коли нічого не видно і активна людська діяльність є неможливою). Концепту "день" притаманні і інші позитивні конотації: ***wjesoły*** *kaž mejski dźeń* у значенні 'дуже веселий', ***krasny*** *kaž nalětni dźeń* – 'дуже гарний'. За свідченнями фразеології, день є саме тою порою доби, яка відведена людині для вирішення усіх її господарських справ, ніч для цього не є придатною, тому байдикування вдень лужицьким суспільством засуджується: *Bohu swětły dźeń kradnyć* – 'нічого не робити, бити байдики'. День у свідомості лужичан є одиницею виміру людського життя, іноді й усе життя людини лужицькі серби сприймають як один великий день, у якому ранок є його початок, а вечір – кінець. На підтвердження цього наведемо фразеологізм *swój žiwy dźeń*, який має значення 'усе своє життя' (варіант цього фразеологізму *swoje žiwe dny*). Аналогія за схожістю між одним днем життя людини та цілим життям зроблена на основі циклічного характеру обох понять у картині світу носіїв верхньолужицької мови.

У верхньолужицькій фразеології відображено також особливі моменти часу, які несуть у собі елемент сакральності. Переважно це є часові відрізки ночі: *hodźina mjezy psom a kočku* – 'час після півночі', *w slepej nocy* – 'пізно вночі', *hač do slepeje nocy* – 'до пізнього часу'.

Серед днів тижня, образи яких потрапили до складу верхньолужицьких фразеологізмів, виділяються понеділок, п'ятниця, субота та неділя. Майже усі європейські народи традиційно вважають початок тижня, тобто понеділок, важким днем. У цей день бажано не починати жодних нових важливих справ. Цим можна пояснити походження фразеологізму *dobru póndźelu swjećić* зі значенням 'прогуляти роботу в понеділок' (пор. з чеським *modřit pondělek*, який, на думку Л. Даниленко, є калькою з німецького *blaue Montag* [1, с. 59]). Дещо іншим є ставлення лужицьких сербів до п'ятниці. У фразеології відображено передусім Страсну п'ятницю, яку у Лужиці називають також Великою або Тихою в залежності від того, у католицькій чи у протестанській частині Лужиці її відзначають: *ćichi (wulki) pjatk* – 'Страсна п'ятниця'. Як бачимо з назви *ćichi*, у цей день населення Лужиці традиційно не влаштовувало голосних забав та ігрищ, а переважно сиділо вдома і готувалося до зустрічі Великодня: *čišina (čicho) kaž wulki (ćichi) pjatk* – 'дуже тихо'. Затемненою є мотивація єдиного фразеологізму, у якому присутній образ наступного дня тижня

ISSN 2078-5534. Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2012. Випуск 56. Частина 1

суботи: *nuzne měć kaž hospoza sobotu do ročnych časow* у значенні ‘дуже поспішати кудись’. Цікавими за своєю внутрішньою формою є фразеологізми, у яких відображено вихідний день – неділю. У цей день, за християнськими заповідями, заборонено виконувати будь-яку важку роботу. Тому про померлих лужицькі серби кажуть, що вони “відійшли у вічну неділю”, тобто тепер вони існують вічно у таких умовах, коли їм взагалі не приходиться виконувати жодної роботи. Затемненою, подібною до виразу *nuzne měć kaž hospoza sobotu do ročnych časow* мотивацією характеризується фразеологізм *měć nuzne kaž myš w njedźelu* у значенні ‘кудись дуже поспішати’.

Проаналізувавши темпоральну фразеологію верхньолужицької мови, бачимо, що час лужицькі серби сприймають у декількох аспектах. Першим аспектом є час як абстрактна категорія, для якої характерний рух уперед, але інколи час може зупинятись. Наступним аспектом є час як людське життя. Цей аспект є найбільш суб’єктивним, оскільки, як показав матеріал фразеології, людина на підсвідомому рівні вважає, що до її народження та після смерті часу як такого не існує. Третім аспектом є опозиційне сприйняття часу як дня і ночі, у якому день є часом активності, світла, а ніч є часом спокою і навіть має в собі певний елемент загадковості. У фразеології верхньолужицької мови знаходимо образи днів тижня з їхніми суб’єктивними характеристиками, які їм приписують лужичани (понеділок, п’ятниця, субота та неділя).

Другу частина нашої статті присвячено особливостям уявлень лужичан про простір посередництвом фразеології. Аналіз фразеологічного матеріалу показує, як метафоризуються у свідомості лужичан поняття “близько” та “далеко”, “щось, що є у межах досягнення або є поза ними”. Так, далекі відстані лужичани позначають через використання у фразеології компонента-назви географічного об’єкта (гора, море): *přez wše hory być* – ‘бути дуже далеко’, *za nowy pjenježk morjo přelězć* – ‘бути жадібним’. Обидва фразеологізми містять у своєму складі компоненти-назви географічних об’єктів, які на території Лужиці відсутні (гори у Лужиці є, але зовсім невеликі, фактично це пагорби, височини). У свідомості носіїв верхньолужицької мови названі географічні об’єкти, які, внаслідок відсутності на території Лужиці, логічно вважаються такими, що є дуже віддаленими від батьківщини лужичан. Якщо вираз *přez wše hory być* має достатньо прозору внутрішню форму і показує лише на сам факт віддаленості гір, фразеологізм *za nowy pjenježk morjo přelězć* має складнішу внутрішню форму і містить компонент *nowy pjenježk* (нова монета, нові гроші), зображаючи метафорично жадібність певної особи, яка буквально за нові гроші готова перетнути море – велику акваторію, яку, за уявленнями лужичан, перетнути неможливо.

І якщо віддаленість високих гір і морів від території Лужиці є очевидною, то віддаленість міста Дрезден (приблизно 70 км від столиці Верхньої Лужиці – Будішина) пояснити важче. Існують два лужицькі фразеологізми, у яких відображено цей топонім: *po krosćik do Drježdźan hić* – “робити великі зусилля заради малих результатів”, *Tupy zo mohł by na něm do Drježdźan jechać* – ‘дуже тупий предмет, наприклад ніж’). У першому виразі присутній компонент *krosćik* – давня назва грошової одиниці і топонім *Drježdźany*. Фразеологізму притаманна негативна

ISSN 2078-5534. Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2012. Випуск 56. Частина 1

конотація, пов'язана з образом жадібної людини, яка, осліплена бажанням грошей, буде виконувати заради них навіть ту роботу, яка цього не вартує (буквально – їхати за копійкою у далеке місто Дрезден, подібно як у виразі з аналогічним значенням *za nowy pjenježk morjo přelězć*). Інший фразеологізм також має один з ядерних компонентів топонім-назву згаданого міста і знову ж таки вказує на його віддаленість від Лужиці. Очевидно, беручи до уваги реальну географічну близькість Дрездена і лужицьких територій (принаймі той факт, що знаходяться вони на території землі Саксонія), у даному випадку можна говорити про певну культурну віддаленість, метафоричне протиставлення двох топонімів як двох культур, долі яких часто перетиналися крізь віки і не завжди з найкращим ставленням одна до одної.

Натомість на позначення близьких відстаней у верхньолужицькій фразеології фіксуємо лише два вирази: *pod nosom*, та *před nosom* (обидва, як бачимо, з соматичним компонентом *nos*).

Говорячи про концепти простору та часу, було би логічним знайти у мовній картині світу певні точки перетину цих онтологічних категорій, але під час нашого аналізу таких точок перетину виявлено не було.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Даниленко Л.* Національно-культурна семантика чеської фразеології / Л. Даниленко. – К. : Наукова думка, 2000. – 176 с.
2. *Івченко А. А.* Верхнелужицкий фразеологический словарь = Hornjoserbski fraseologiski słownik = Obersorbisch Phraseologisches Wörterbuch / А. А. Івченко, С. Вёлькова. – Budyšin : Domowina, 2004. – 572 с.
3. *Игнатьева М. Э.* Отражение времени и пространства во фразеологии русского и английского языков : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Игнатьева Маргарита Эдуардовна. – Казань, 2004. – 176 с.
4. *Пеетерс А. В.* Понятия пространства и времени в португальской фразеологии (к вопросу о языковой картине мира) : дис. … канд. филол. наук : 10.02.05 / Пеетерс Анна Витальевна. – М., 1997. – 198 с.
5. *Филоненко Т. М.* Фразеологический образ в языковых моделях пространства, времени и количества (На материале фразеологии современного русского языка) : дис. … д-ра филол. наук : 10.02.01 / Филоненко Тамара Михайловна. – Магнитогорск, 2004. – 435 с.
6. *Щербина В.* Концепт "время" во фразеологии немеского и русского языков : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 "Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание" / Щербина Валентина Евгеньевна. – Уфа, 2006. – 209 с.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2011
Прийнята до друку 30.11.2011

ISSN 2078-5534. Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2012. Випуск 56. Частина 1

THE IMAGE OF TIME AND SPASE AS OF TWO MOST IMPORTANT CATEGORIES OF HUMAN CONSCIENCE IN UPPER SORBIAN IDIOMS

Olexandr MOTORNYY

The Ivan Franko National University of Lviv,
The Department of Slavic philology,
Universitetska Str., 1, Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: slavia@hn.franko.lviv.ua

The article deals with the reception of two categories of human conscience – time and space in Upper Sorbian idioms. The attempt of idiomatic units in Upper Sorbian language with the image of two named ontological categories analysis on Upper Sorbian language material has been done made here. The article was written on the basis of newest data from idiomatic vocabularies.

Key-words: conscience, language world picture, idioms, time, space, language image.

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ЛУЖИЦКИХ СЕРБОВ О ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВЕ КАК О ДВУХ ВАЖНЕЙШИХ КАТЕГОРИЯХ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ НА МАТЕРИАЛЕ ФРАЗЕОЛОГИИ

Александр МОТОРНЫЙ

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра славянской филологии,
ул. Университетская, 1, Львов, Украина, 79000,
e-mail: slavia@hn.franko.lviv.ua

В статье рассмотрена рецепция лужичанами двух основных категорий человеческого сознания – “время” и “пространство” через призму фразеологии. Делается попытка анализа фразеологических единиц верхнелужицкого языка, где представлены основные характеристики онтологических категорий, о которых говорилось выше. Сделан акцент на неповторимости верхнелужицкой фразеологической картины мира и об особенностях метафоризации понятий “время” и “пространство”. Статья написана на материале современных данных верхнелужицкой фразеографии.

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая картина мира, время, пространство, сознание, языковая метафора.